

stednavne og et over ca. 300 citerede møntenheder). Det franske resumé (s. 232–234) er meget summarisk. Endelig også en detailindvending. Det er ikke helt rigtigt, at de engelske groats (præget 1279 og atter – i stor stil – fra 1351) var en ren lokal mønt. De træffes således i Danmark i Slagelse-fundet (o. 1380) og i Norge i et formentlig nogenlunde samtidigt fund fra Oslo, hvor de udgør 18 af 38 mønter (Nord. Numism. Årsskrift 1939, s. 106 og 1942, s. 118).

Ganske vist bygger bogen ikke på primærforskning (omend meget af dens stof er ukendt udenfor den snævre kreds af specialister), og muligvis vil den føles forældet, når indlæggene fra symposiet i Praha bliver publiceret (formentlig i Numismatický Sborník 12, ca. 1972), men den er den første samlede fremstilling af denne periode i Europas pengehistorie, skrevet af en moden og meget lærd forsker. Af flere grunde kunne denne indsats næppe være gjort af ret mange andre, og man må håbe, at bogen vil blive oversat til et mere udbredt sprog.

JØRGEN STEEN JENSEN

Preussisches Urkundenbuch. Fünfter Band, 1. Lieferung (1352–1356). Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung von Dr. KLAUS CONRAD unter Mitarbeit von Archivdirektor Dr. HANS KOEPPEN. Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1969. v + 281 s. 90 DM.

Med det nye bind af Preussisches Urkundenbuch har dr. Koeppe overladt ansvaret for den fortsatte udgivelse af brevstoffet fra Preussen, d. v. s. fra den tyske orden, til dr. Klaus Conrad, fordi han i løbet af 1960'erne har overtaget ledelsen af Staatliches Archivlager i Göttingen, som bl. a. netop rummer det evakuerede Königsberg Staatsarchiv, hvis arkivområde først og fremmest var den gamle ordensstat.

Det må regnes blandt dr. Koeppe's fortjenester, at han fik pustet nyt liv i Preussisches Urkundenbuch, der som mange andre tyske foretagender var blevet lammet i sidste fase af 2. verdenskrig. Bruddet skete midt i 3. bind, hvis 1. hefte nåede at udkomme i 1944, og det heledes ikke førend i 1950'erne. Et efterfølgende stort 4. bind (fra 1960) førte værket frem til og med 1351, det sidste år i højesteren Heinrich Dusemiers regeringstid. I begge disse bind fortsattes traditionen fra de to første to med udgivelse af de relevante tekster in extenso, men udgiveren varslede allerede på dette tidspunkt, at det fra og med bind 5 ville blive nødvendigt at ændre udgivelsesprincipperne under indtryk af den stærkt voksende stofmængde. Det er især brevene til belysning af ordensstatens indre forhold, der vokser i antal og betydning. Året 1352 omfatter f. eks. 114 nr. Heraf er 86 forleningsbreve, hvoraf 43 er udstedt af højesteren, 14 af forskellige kommandatorer og 10 af domkapitlet i Ermland. Da hovedmassen af denne brevtype er affattet i et på et tidligt tidspunkt stivnet formelagtigt middelhøjtysk, og en række breve af lignende indhold allerede er aftrykt i bd. IV in extenso, således at de forskellige formeltyper i princippet er fuldt tilgængelige, besluttede man sig til – også med henblik på endnu større brevmasser i de følgende årtier – at gå over til regestformen, d. v. s. i den særlige

udformning, tyskerne kalder *Vollregesten*. Heri ligger, at regestens udformning nøje følger det gengivne brevs form og indhold uden at ændre på rækkefølgen af de enkelte dele, i modsætning til den korte overskriftagtige regest, *Kopfregeest*, der indleder fuldstændigt aftrykte tekster. Dette hensyn til pladsbesparelsen øger ansvaret for den ledende udgiver, idet en regest af den første art skal dække indholdet på så fyldestgørende en måde, at intet væsentligt aspekt i det pågældende brev går tabt. Yderligere indbygges alle mere usædvanlige formler og bestemmelser, samt udtryk, der ikke umiddelbart kan gengives i moderne tysk, endvidere stednavne, vidnelister og dateringer i regesten som direkte citater. – Dr. Koeppen har iøvrigt tidligere fremlagt resultaterne af sine overvejelser i artiklen »Das Preussische Urkundenbuch« i *Der Archivar* Bd. 17 (1964), s. 278–284.

1. Hefte dækker de første 4 år af højmasteren Winrich v. Kniprodes tid. Forarbejderne til bindet førte også til endelig bestemmelse af hans tiltrædelse i embedet til 1352 6. januar. Allerede 16. januar (nr. 4) udsteder han sit første forleningsbrev, nu kun kendt som afskrift i ordensfolianterne. Foruden de mange originale eller afskriftmæssigt overleverede breve fra Königsbergarkivet har man også udnyttet relevant stof i andre arkiver, f. eks. Zentralarchiv des deutschen Ordens i Wien, Vatikanarkivet, Lübeck Staatsarchiv m. fl. Man har lykkeligvis også optaget det stof, der i løbet af tiden omkr. 1864–1915 blev trykt i en række lokale »Urkundenbücher«, ud fra den rigtige erkendelse, at som følge af 2. verdenskrig er dels de nævnte udgaver blevet meget vanskeligt tilgængelige, dels er en stor del af deres brevstof enten tilintetgjort eller forsvundet i løbet af krigens sidste år eller umiddelbart efter krigshandlingernes ophør. Frauenburgarkivet er et meget talende eksempel i denne forbindelse. Men krigens spor kan også følges ind i Danzig- og Lübeckarkiverne. Det usikre samarbejde med Polens arkivvæsen afspejler sig også derved, at nok har man kunnet få fotografiske optagelser stillet til rådighed, men en medarbejder fra *Preussisches Urkundenbuch* kunne ikke få indrejsetilladelse til besøg i de relevante arkiver. Trods alle vanskeligheder har man færdiggjort et stateligt bind på ialt 503 nr., hvoraf over 200 er hidtil utrykte eller kun i regestform kendte breve. Det fjernmål, man foreløbig sigter imod, er at nå frem til E. Weise, *Die Staatsverträge des deutschen Ordens* (1938), som begynder med år 1398. Af hensyn hertil har man valgt at aftrykke alle rent udenrigspolitiske breve med fuld tekst. Endvidere medtages breve af særlig betydning for ordenslandets øvrige politiske og retslige historie samt breve, der vanskeligt kunne afkortes i regest, også med fuld tekst, i bind 5 ialt 8 nr.

Bindets videnskabelige apparat byder absolut fyldestgørende oplysning om overlevering, tidligere tryk og regester. Derudover gives der i rubrikken *Erwähnt* så vidt muligt udtømmende henvisninger til den trykte historiske litteratur. Næsten alle de utrykte breve er mere eller mindre udførligt omtalt. Der er grund til at fremhæve, at med det nye bind er grundlaget for en vurdering af anvendelsen af det dengang utrykte materiale i K. Kasiskes arbejder: *Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens* (1934), *Deutsches Siedelwerk in Pommerellen* (1938), *Bevölkerungsgeschichte Pommerellens* (1942) samt i H. og G. Mortensen, *Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens I* (1937) nu er blevet væsentligt forøget.

I forordet nævnes, at kort efter Winrich v. Kniprodes død i 1382 bredte ryet

sig om ordenens blomstring i hans højmestertid, og at det holdt sig usvækket gennem århundrederne uden at blive anfægtet. Det nye bind skulle forhåbentlig kunne danne grundlag for en vurdering af, om rygtet talte sandt. – Dets første hefte giver gode løfter om, at alle forventninger i så henseende vil blive indfriet.

HERLUF NIELSEN

The Manual from Notmark. Gl. Kgl. Saml. 3453.8°. Edited by KNUD OTTOSEN. Bibliotheca Liturgica Danica. Series Latina Vol. I. Institut for dansk Kirkehistorie. Copenhagen, G.E.C. Gad, 1970. 124 s. 31,05 kr.

I smukt tryk og med plancher af originalhåndskriftet lanceres hermed den nye række af liturgiske tekster, som vil gøre mange vanskeligt læselige og vanskeligt forståelige håndskrifter tilgængelige for en bredere kreds. Manualen er opkaldt efter Notmark på Als, hvorfra det stammer, men en kyndig sammenligning med de liturgiske bøger fra Fyns stift gør det overvejende sandsynligt, at det hører hjemme i dette stift. Manualen rummer ritualerne for dåb, vielse, den sidste olie samt en del indvielser og velsignelser, hvoraf *Benedicchio ville* og dens årlige gentagelse nok er den mest interessante og originale.

Tekstudgivelsen er omhyggelig, og hvor der er lakuner i teksten eller der synes at være fejlskrivninger, er alternative muligheder angivet i noterne, hvor dog en enkelt fejl vist har sneget sig ind s. 70 1.6. Her foreslås *Et de syon tuere in eos* rettet til *in nos*, men da det drejer sig om velsignelsen af ringen ved ægtevielse, kan *nos* næppe høre hjemme her, og den rette læsning er formentlig *tuere eos* eller *tuere illos*. Dette stemmer også bedst med Ps. 19,3, hvorfra det stammer, hvilket mærkeligt nok ikke er angivet i det ellers så fuldstændige register over de liturgiske former.

Imidlertid er den slags bittesmå skønhedspletter uden betydning i sammenligning med udgavens værdi som helhed. I særdeleshed må man hilse selve udgivelsesprincippet velkomment, som det præciseres på s. 28: Man vil ikke foranstalte nogen efterforskning efter »originale« tekster, for enhver liturgisk tekst, som har været anvendt i kulten, er eo ipso autentisk. Det er så sandt som det er sagt, og måske tør man håbe, at denne udgave vil medvirke til at afsvække den perfektionisme, der præger – og i vid udstrækning kvæler – mange tekstudgivelser. På mere end én måde har vi grund til at lykønske udgiverne og os selv med denne lovende start på det nye projekt.

ANNE RIISING

J. O. ARHNUNG(†): Roskilde Domkapitels Historie. II. 1416–(1536). Udg. af TROELS DAHLERUP. Institut for dansk Kirkehistorie. København, G. E. C. Gad, 1970. 232 s. Ill. Bilag. 74,25 kr.

Forfatterens død i 1968 hindrede ham i at fuldende sit arbejde om Roskilde domkapitel, hvoraf 1. bind udkom 1937 som disputats, og det er glædeligt, at